

Grzegorz Białuński

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1993, nr 1

Bogini Kurko – główny kult Galindii

The Goddess Kurko – the principal cult of Galindia

Göttin Kurko – Hauptkult Galindiens

Słowa kluczowe: Galindia, Kurko (bóstwo pruskie), Prusowie, religia

Keywords: Galindia, Kurko (Prussian deity), Prussians, religion

Schlüsselwörter: Galindien, Kurko (preußische Gottheit), Preußen, Religion

STRESZCZENIE

Bogini Kurko była obiektem kultu plemion pruskich. Autor wskazuje w swoim artykule na rozpowszechnienie jej kultu na terytorium plemiennym Galindów oraz obecność widocznych śladów toponimicznych Kurko w Galindii. Kurko była żeńskim bóstwem, które opiekowało się plonem, dojrzewaniem i płodnością. Cześć Kurke oddawano w dwojaki sposób: po zakończonych żniwach ostatni snop zboża wystawiano na każdym polu (lauksie) lub w przeznaczonych do tego miejscach w lesie (w lipowych gajach). Na terenie Galindii autor zlokalizował siedem nazw własnych wywodzących się od Kurke, które kiedyś prawdopodobnie były miejscami kultu tego bóstwa. Charakteryzowały się szczególnym położeniem geograficznym, m.in. na obrzeżach poszczególnych terytoriów plemiennych, w oddaleniu od większych ośrodków obronnych.

ABSTRACT

The goddess Kurko was the focus of a cult for the Prussian tribes. In his article, the author outlines the spread of her cult within the tribal territory of Galindia as well as the presence of toponyms related to Kurko in Galindia. Kurko was a female deity who looked after crops, ripening and fertility. Devotion to Kurke took place in two forms: after the harvest was finished, the last sheaf of grain was displayed in every field (*lauks*) or in dedicated places in the forest (in linden groves). In Galindia, the author identified seven place names connected with Kurko, which in the past were probably places of worship associated with this deity. They were characterized by a special geographic location, including the fringes of individual tribal territories, away from major defensive centres.

Translated by Aleksander Pluskowski

ZUSAMMENFASSUNG

Die Göttin Kurko war ein Kultobjekt der pruzzischen Stämme. Im Artikel weist der Autor die Allgemeinheit deren Kults auf dem Territorium des galindischen Stammes und das Vorhandensein von besonders intensiven namenkundlichen Spuren mit Kurko in Galindien nach. Kurko war eine weibliche Gottheit, die über Emte, Gedeihen und Fruchtbarkeit Obhut hatte. Sie wurde auf zweierlei Weise verehrt: nach der beendeten Erntezeit wurde ihr die letzte Getreidegarbe auf jedem Feld („lauks“) oder in den dazu bestimmten Waldstellen (Lindenhainen) aufgestellt. Auf dem Gebiet Galindiens wurden vom Autor 7 auf Kurko zurückkommende Namen lokalisiert, die früher höchst wahrscheinlich deren Kultstätten waren. Sie lagen unter erkundlich unterschiedlichen Bedingungen, am Rande eines jeweiligen Stammes, entfernt von größeren Wehrzentren.

Übersetzt von Alina Kuzborska

Kurko¹ jest jedynym pewnym imieniem bóstwa pruskiego znanym ze źródła. Pojawiło się bowiem w układzie dzierzgońskim w 1249 r.: „Ydolo, quod semel in anno, collectis frugibus conseueverunt confingere et pro deo colere, cui nomen Curche [podkr. – G.B.] impo suerunt, vel aliis diis, qui non fecerunt celum et terrarum, quibuscum que nominibus appellantur de cetero non libabunt”². O Kurko wspominał kronikarz Szymon Grunau³ jako bóstwie pokarmu i napojów, „któremu ofiarowano żyto, pszenicę, mąkę, mleko i miód”⁴. Podobne wzmianki zostawili w swoich pracach Maciej Strykowski⁵, Marcin Murinius⁶ i Krzysztof Hartknoch⁷. Zainteresowanie tym bóstwem w historiografii było dość duże. Z polskich badaczy piśmiennictwo na temat Kurko szeroko omówili Franciszek Bujak⁸ oraz niedawno

¹ Używam formy imienia *Kurko*, podobnie J. Powierski, *Bogini Kurko i niektóre aspekty społeczno-gospodarcze wierzeń pruskich*, Prace Komisji Historii w Bydgoszczy, 1975, t. 16, s. 3 i n. O nazwie zob. K. Būga, *Rinktiniai raštai*, t. 1, Wilnius 1958, s. 448 i n.

² *Preussische Urkundenbuch* (dalej: PrU), t. 1, Königsberg 1882, nr 218; zob. też *Codex Diplomaticus Warmiense* (dalej: CDW), t. 1, wyd. P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860, s. 31 i n. oraz A. Mierzyński, *Źródła do mytologii litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku*, Warszawa 1892, s. 89 i n.; Ł. Okulicz-Kozaryn, *Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich (IX–XIII w.)*, Warszawa 1983, s. 227. Tutaj tłumaczenie „które raz do roku po żniwach, z cząstek jest składane i za boga uważane, a które oni nazywają Curche”.

³ Szymon Grunau przez długi okres, zwłaszcza w XIX i na początku XX w., uznawany był za „bezgranicznego fantastę”, zob. F. Bujak, *Dwa bóstwa prusko-litewskie „Kurche” i „Okkopirnus”*, Lwów 1924, s. 3. W tej chwili wartość tej kroniki jest uznana, zob. J. Dworzaczkowa, *Kronika pruska Szymona Grunaua jako źródło historyczne*, *Studia Źródłoznawcze*, 1958, t. 2, s. 145; ponadto J. Powierski, op. cit., s. 22; W.W. Iwanow, W.N. Toporow, *Baltijskaja mifologija*, w: *Mify Narodow Mira*, vol. 1, Moskwa 1980, s. 153.

⁴ Cyt. za F. Bujak, op. cit., s. 3; S. Grunau, *Preussische Chronik*, wyd. M. Perblach, t. 3, Leipzig 1896, s. 96.

⁵ M. Strykowski, *Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszyskiej Rusi*, Królewiec 1582, s. 153, bóg „nad wszelkimi żywiołami, zbożem, pokarmy ludzkimi”.

⁶ M. Murinius, *Kronika mistrzów pruskich*, oprac. Z. Nowak, Olsztyn 1989, s. 14, „Gurcho bóg ich szósty, z ich mniemania nad żywiołami, zbożem i ludzkimi pokarmy miał moc”.

⁷ Krzysztof Hartknoch identyfikował Kurko z bóstwem litewskim – Żeminelli, któremu uroczyscie składano dziękczynienia za szczęśliwy rok i urodzaje, zob. K. Hartknoch, *Alt und Neue Preussen*, Frankfurt 1684, s. 168 i n. Por. R. Otello, *Obchody żniwne na Mazurach*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1978, nr 2, s. 265.

⁸ F. Bujak, op. cit., s. 3–12.

Jan Powierski⁹, dlatego ograniczę się tylko do przypomnienia najważniejszych poglądów i wniosków autorów prac o kulcie tej bogini.

Mierzyński uważał, że było to bóstwo wegetacyjne „a w szczególności zboża, które mieszkało wśród kłosistego pola. Podczas żęcia cofało się, aż nareszcie ujęto je w pęk zboża zżętego na samym ostatku”¹⁰. Wyraz pochodzi – według niego – od litewskiego *kurti* (pruskiego *kurt*) „budować, tworzyć” i oznaczało twórcę. Zbliżone poglądy wyrażali Mannhardt i Pierson¹¹. Aleksander Brückner uznał Kurko za bóstwo wyższego rzędu¹², bo „tego dowodzi nie tylko – dokument [dziergoński – G.B.], mieszczący go obok bogów–stwórców, ale chyba i to, że się imię jego w nazwach miejscowych pruskich powtarza”¹³. Brückner słusznie zwrócił uwagę na związek wielu nazw miejscowych w Prusach z imieniem tej bogini. Za pomniejszeniem roli Kurko opowiedział się z kolei Bujak, który nazwę *Kurko* wywiódł od nazwy owada, zwanego po polsku *wołkiem zbożowym*, a po litewsku – *Kurklys*, w języku łacińskim – *curculio*, niszczącego zboża¹⁴. Zwrócił też uwagę na podobieństwo kultu Kurko do zwyczajów religijnych i wyobrażeń ludowych związanych ze zniwami i zbożem panujących w Europie¹⁵.

Mało eksponowane miejsce Kurko w systemie wierzeń pruskich przyznawali Christian Krollman¹⁶, Iwanow i Toporow¹⁷. Do koncepcji Kurko jako „bóstwa wielkiego” wrócili m.in. Fischer¹⁸, Fraenkel, który porównał Kurko do słowiańskiego Swaroga i greckiego Hefajstosa w znaczeniu stwórcy¹⁹, oraz Gerard Labuda²⁰. Henryk Łowmiański połączył Kurko z bóstwem nieba. Już sama nazwa (*kurii* – budować, tworzyć) wskazuje, że było to bóstwo naczelne, ponadto w dokumencie z 1249 r. zabroniono Prusom składać ofiary Kurko, „a także innym bogom bez

⁹ J. Powierski, op. cit., s. 3 i n.

¹⁰ A. Mierzyński, op. cit., s. 90–95.

¹¹ Por. W. Pierson, *Gottesidee und Cultus bei den alten Preussen. Ein Beitrag zur vergleichenden Sprachforschung*, Berlin 1870, s. 46 i n.; W. Mannhardt, *Roggenwolf und Roggenhunt*, Danzig 1865; idem, *Die Korndämonen. Beitrag zur Germanischen Sittenkunde*, Berlin 1868; zob. też J. Powierski, op. cit., s. 4, i F. Bujak, op. cit., s. 4.

¹² A. Brückner, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Olsztyn 1984, s. 43; por. J. Powierski, *Wznowiony Brückner*, KMW, 1980, 4, s. 581. Brückner przeciwstawił się H. Usnerowi i H. Lulliesowi, którzy uważali Kurko za bóstwo danej chwili (Augenblickgott), por. F. Bujak, op. cit., s. 4.

¹³ A. Brückner, *Mitologia słowiańska*, Kraków 1918, s. 65 i n.

¹⁴ F. Bujak, op. cit., s. 8, o demonie zbożowym w postaci wołka zbożowego i innej (koguta, baby żytniej, zbożowego człowieka, owianego króla, królowej) pisał W. Mannhardt (zob. przyp. 11), wykazując podobieństwa takich wierzeń u Germanów i Słowian, a nawet w starożytnej Grecji (Demeter). Według F. Bujaka wołek zbożowy podczas zniw chronił się do ostatnich kłosów, pojmany, przebywał w ostatnim snopie. Demon niszczący zboże z czasem nabrał charakteru pozytywnego – jako bóstwo opiekuńcze zboża, zapewniające dobre plony, por. H. Łowmiański, *Prusy pogańskie, w: Prusy – Litwa – Krzyżacy*, Warszawa 1989, s. 89 oraz W. Szafranowski, *Religia Baltów, w: Zarys dziejów religii*, Warszawa 1986, s. 432.

¹⁵ F. Bujak, op. cit., s. 9–11. Por. J.S. Bystron, *Zwyczaje żniwiarskie w Polsce*, Kraków 1916, s. 1–29.

¹⁶ C. Krollman, *Das Religionswesen der alten Preussen*, Altpreustoschische Forschungen, 1927, z. 2, s. 11.

¹⁷ W.W. Iwanow, W.N. Toporow, op. cit., s. 153–159; idem, *Mify Narodow Mira*, vol. 2, Moskwa 1982, s. 29.

¹⁸ A. Fischer, *Etnografia dawnych Prusów*, Gdynia 1937, s. 35 i n.

¹⁹ E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1, Göttingen 1962, s. 316 i 319.

²⁰ M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986, s. 64: Kurko jako bóg stworzenia i urodzaju.

względu na nazwę, którzy nie stworzyli nieba i ziemi²¹. W pokrewnej mitologii słowiańskiej świętu dożynek patronowało najwyższe bóstwo, wpływające na obfite zbiory. W związku z tym Łowmiański uznał za słuszne łączyć Kurko z bóstwem nieba²². Natomiast Powierski połączył kult Kurko z boginią rzymską Cererą, jako boginie twórczycielki, dające życie²³. Autorem interesującej pracy lingwistycznej o Kurko jest Stanisław F. Kolbuszewski. Podkreślił on fakt, że w nazwie *Kurko* była uwydatniona personifikacja twórcy urodzaju. Wykazał związek w geografii występowania nazwy *Kurko* z nazwą łotewską *kurciemi* (stara pogańska zabawa karnałowa). Praca daje szerokie tło porównawcze występowania nazw pokrewnych Kurko na obszarze bałtyckim²⁴.

*

Z dokumentu dzierzgońskiego wynika fakt podwójnego sposobu czczenia bogini Kurko. Pierwszy (o którym traktat wspomina wprost, że Prusowie po zebraniu zboża zwykli byli tworzyć i czcić jako boga, składać ofiary Kurko²⁵) miał miejsce raz do roku i zapewne odbywał się w każdym lauksie (polu) po zakończeniu zniw. Drugi wynika z dokumentu pośrednio, zobowiązywał on bowiem Prusów do budowy pewnej liczby kościołów, aby dowiedli, że więcej ich cieszą modlitwy i ofiary po kościołach „niż po lasach”²⁶. Miał on zapewne charakter bardziej trwały, należy domyślać się istnienia wyznaczonych stałych miejsc kultu Kurko, niekoniecznie w każdym lauksie. Prawdopodobnie nazwy miejscowe i topograficzne z Kurko pochodzą właśnie od położenia w pobliżu tych miejsc kultu.

W mitologii bałtyjskiej istniało silne powiązanie kultów z lasem²⁷. Podobnie rzecz się miała z boginią Kurko, trzeba dodać jednak, że w religii pruskiej kult żeński kojarzono z lipą, a kult męski z dębem²⁸; Kurko należy wiązać z lasem lipowym. Potwierdzałyby to liczne nazwy związane z lipą (Lipowo, Święta Lipka) w pobliżu miejsc kultu tej bogini. Krzysztof Pisański stwierdził łączność pruskich zwyczajów żniwnych z istnieniem świętych lip²⁹.

²¹ Za H. Łowmiański, *Elementy indoeuropejskie w religii Baltów*, w: *Ars Historica*, Poznań 1976, s. 147.

²² Ibidem, s. 147–153, Kurko według niego to bóstwo antropomorficzne, ale analogiczne do dzisiejszego Boga. Por. idem, *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa 1979, s. 53.

²³ J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 13–14.

²⁴ S.F. Kolbuszewski, *Apr. Curcho = fin. Kurki? Lett. Kurciemi = Liv. Kurtsi – Pava*, *Lingua Posnaniensis*, 1984, t. 26, s. 105–126. Wypada dodać, że autor niniejszego artykułu (G.B.) nie zdążył uwzględnić pracy Jerzego Suchockiego, *Mitologia bałtyjska*, Warszawa 1991.

²⁵ PrU I 218; por. H. Łowmiański, *Elementy indoeuropejskie...*, s. 147.

²⁶ PrU 218; por. A. Brückner, *Starożytna Litwa...*, s. 43.

²⁷ Por. m.in.: J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 8–9; idem, *Z badań nad mitologią bałto-słowiańską*, *Slavia Antiqua*, 1977, s. 306; Ł. Okulicz-Kozaryn, op. cit., s. 232 i n.; W. Szafranski, op. cit., s. 433; M. Biskup, G. Labuda, op. cit., s. 65.

²⁸ J. Powierski, *Z badań...*, s. 306; A. Brückner, *Starożytna Litwa...*, s. 122; „czczone są dwa osobliwe drzewa, dąb i lipa; dąb zwie się męskim – lipa nazywana jest żeńską”.

²⁹ Za R. Otello, op. cit. s. 265.

Kurko była więc bóstwem żeńskim, co ponadto mogą poświadczać kultury maryjne ustanawiane w dawnych miejscach kultu Kurko przez Krzyżaków (notabene przeważnie w gajach lipowych)³⁰. Szczególnie interesującą opowieść, którą należałoby łączyć z boginią Kurko, przytacza Dusburg. Stwierdził on, że plemię Galindów rozmnożyło się tak bardzo, że nie byli oni w stanie wyżywić się sami. Postanowili wówczas zabijać dziewczynki zaraz po urodzeniu³¹. Zbuntowane kobiety udały się do świętej wróżki, której „podporządkowani” byli wszyscy Galindowie. Kapłanka poradziła Galindom, aby udali się bez broni na chrześcijan, gdyż tylko w ten sposób mogli odnieść zwycięstwo. Ostatecznie jednak ponieśli klęskę (zapewnie z Polakami), której dopełnili niszczącym najazdem Sudawowie i inne plemiona pruskie³².

Wyraźnie wyeksponowana została w tej opowieści rola wróżki, której ufało całe społeczeństwo Galindów. Posiadała jednak antymęskie oblicze, sprzyjała poszkodowanym kobietom, wydaje się, że można ową prorokinię połączyć z Kurko – kultem przeciw żeńskim.

Jan Powierski widzi początek tego kultu w okresie, gdy Galindowie znajdowali się w matriarchacie³³. Dane archeologiczne i źródła pisane dostarczają pewnych wskazówek o znacznej roli kobiet u Galindów. W okresie największego rozwoju gospodarczego plemienia w V–VII w. n.e. groby kobiet zawierały bardziej zróżnicowane, „nowoczesne” wyposażenie od tradycyjnych, ubogich grobów męskich³⁴. Wydaje się nawet, że sporo racji mają historycy, którzy łączą legendarne Miasto Kobiet i Amazonki ze źródeł wczesnośredniowiecznych z Galindią³⁵. Świadczyłby o tym jeszcze jeden zwyczaj Galindów. Mianowicie, gdy niektóre kobiety nie godziły się z decyzją plemienia o zabijaniu dziewczynek i nadal po kryjomu je wychowywały i karmiły, wiec plemienia postanowił, że nieposłusznym kobietom należy obcinać piersi, aby więcej nie mogły karmić dzieci³⁶. Obcinanie piersi mogło mieć jednak szersze znaczenie. Przecięcie piersi, według niektórych wierzeń, miało sprowadzić na kraj gnębiony nieurodzajem, głodem – urodzaj, dostatek³⁷. Zwyczaj

³⁰ J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 9–12.

³¹ Dusburg III, s. 52 i n., w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, t. 1, Leipzig 1861. O zabijaniu dziewczynek u Prusów zob. A. Mierzyński, op. cit., s. 125, gdzie są zacytowane bulle Honoriusza z 15V 1218 r. i 15 VI 1218 r.

³² Dusburg, s. 52 i n.

³³ J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 17 i n.

³⁴ R. Odoj, *Wyniki badań grodziska z VI–VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno a problemy kultury mazurskiej*, Rocznik Olsztyński, 1968, t. 7, s. 139, np. ozdoby zapinki kabłąkowe znajdowały się wyłącznie w grobach żeńskich, natomiast w męskich były znane z wcześniejszego okresu zapinki kuszowate; por. także J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 18.

³⁵ H. Łowmiański wysunął tezę o łączności nazw Amazonki i Mazowsze, zob. *Początki Polski*, t. 2, Warszawa 1964, s. 80 i n. Z Galindią łączyli Amazonki J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 19, oraz W. Szafrąński, *Ze studiów nad wierzeniami Baltów*, Acta Baltico-Slavica, 1969, t. 6, s. 229, który skojarzył ponadto przesąd bałtyjski o wilkołakach (na Lotwie) z legendarnymi synami Amazonek Psiogłowcami (Xynocephalami).

³⁶ Dusburg III, 4, s. 52 i n.

³⁷ A. Brückner, *Starożytna Litwa...*, s. 35 i n. 152; W. Szafrąński, *Ze studiów...*, s. 229.

ten był praktykowany również w innych krajach³⁸. Mircea Eliade zwrócił ponadto uwagę na dość rozpowszechniony zwyczaj powiązania kultów agrarnych i płodności (kobieta – gleba)³⁹; kult Kurko potwierdza ten fakt.

Zgadzam się również z hipotezą Łowmiańskiego, uznającego Kurko za bóstwo nieba (zobacz wyżej). Tak szerokie kompetencje jednego bóstwa wynikały zapewne z faktu, że kiedyś Kurko była matką bogów⁴⁰. Z czasem jej rola została najprawdopodobniej ograniczona, ale pozycja Kurko wśród bóstw pruskich nadal była silna, o czym świadczy choćby dokument dzierżoński⁴¹.

Z kultem Kurko związane były zwierzęta, które Powierski, za Erazmem Stellą, uważa za sługi „reprezentantów” bóstwa⁴². Takim reprezentantem mógł być wołek zbożowy, kura czy kozioł. Możliwe, że zdarzały się ofiary ze zwierząt w obrzędach żniwnych, podobnie jak na Litwie i innych częściach Prus⁴³.

Na terytorium Galindii i innych części Prus pojawiły się około VI–VII w. posągi kamienne tzw. bab⁴⁴. Posągi te to rzeźby postaci ludzkiej z kielichem w kształcie rogu⁴⁵. Według Jerzego Głosika wiele z nich mogło być wyobrażeniem miejscowych bogów⁴⁶. W wypadku „bab” pruskich wydaje się, że można by je powiązać z kultem Kurko. Kielich w ręku tego posągu to róg obfitości, symbol urodzaju. Mamy poświadczony w źródłach opis obrzędu religijnego bóstwa litewskiego Żeminy, bogini urodzaju. Uczestnicy obrzędu kolejno wypijali czarę (kielich) warzonego ze zboża piwa i resztkę odlewali bogini⁴⁷. Podobnie musiał wyglądać obrzęd poświęcony

³⁸ A. Brückner, *Starożytna Litwa...*, s. 152.

³⁹ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966, s. 254 i n.

⁴⁰ J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 21; W. Szafranski, *Ze studiów...*, s. 223.

⁴¹ J. Powierski uważa, że w XIII w. kult został ograniczony tylko do obrzędów żniwnych, zob. *Bogini Kurko...*, s. 21. Idem w *Z badań nad mitologią...*, s. 309, pisze o odrzuceniu pozytywnej roli żeńskich bóstw przy przejściu od matriarchatu do patriarchy np. u ludów syberyjskich, a także w Grecji.

⁴² J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 6, oraz *Erasmii Stellae Libonothani De Borussiae antiquitatibus libri duo*, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 4, Lipsk 1870, s. 294.

⁴³ Ofiara z kury spotykana była w obrzędach żniwnych w Nadrowiu, a z kozła na Sambii, za: J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 5 i n. Na Litwie składano ofiary z prosiąt i świń, aby był dobry urodzaj, zob. W. Szafranski, *Religia Baltów...*, s. 436.

⁴⁴ 2000 takich rzeźb znaleziono w Altaju, Mongolii, Chakasji, Kazachstanie, nad Kubaniem, na Krymie i w stepach między dolnym Dnieprem a Donem, także na Podolu. Pochodzenie tych posągów zapewne polietniczne, u ludów tureckich (Protobułgarów, Pieczyngów, Połowców, Tatarów) były to rzeźby grobowe, zob. J. Tyszkiewicz, *Tatarzyzna Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 43 i n., tutaj też literatura. Ponadto o „babach” pruskich zob. J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław 1973, s. 491; idem, *Osadnictwo ziem pruskich od czasów najdawniejszych do XII wieku*, w: *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. 1, Warszawa 1981, s. 42; J. Głosik, *W kręgu Światowita*, Warszawa 1979, s. 39.

⁴⁵ Posągi na terytorium Galindii odkryto w Wejsunach, w okolicach Szczytna zob. J. Antoniewicz, *Nieznaną „baba kamienna” z pruskiego terytorium plemiennego*, w: *Sprawozdania P.M.A.*, 1950, t. 3, s. 153–161; idem, *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1: *Pomorze średniowieczne*, Warszawa 1958, s. 154. Według archeologów, mimo nazwy („baby”), na ogół przedstawiają one mężczyzn, por. J. Głosik, op. cit., s. 39. W *Małym słowniku kultury dawnych Słowian*, Warszawa 1988, s. 23, stwierdzono, że posągi takie przedstawiają wyłącznie mężczyzn. Jest to jednak twierdzenie fałszywe, por. J. Tyszkiewicz, op. cit., s. 43.

⁴⁶ J. Głosik, op. cit., s. 39. Tezę tę zdecydowanie odrzuca L. Okulicz-Kozaryn, op. cit., s. 226.

⁴⁷ A. Brückner, *Starożytna Litwa...*, s. 54.

Kurko. Posągi pojawiły się, kiedy pozycja kobiet u Galindów była – jak już podałem – dość silna i zapewne kult Kurko był wówczas dominujący (matka bogów?).

W tym miejscu należy przypomnieć jeszcze jeden zwyczaj religijny ludów bałtyjskich. Mianowicie Łotysze wierzyli, że duch przyrody, bóstwo chleba przygotowanego z ziarna, mieszka pod kamieniem na środku pola ornego, natomiast Litwini wkładali do spichlerza kamienie⁴⁸. Sądzę więc, że owe kamienne posągi stały się wyobrażeniem bogini żniw, bądź raczej zostały poświęcone tej bogini, a umieszczano je na polach uprawnych.

* *

Zachowało się wiele nazw miejscowych na terytorium pruskim, pochodzenie których można wiązać z kultem bogini Kurko⁴⁹. Bliżej zajmę się nazwami z terytorium Galindii⁵⁰, najpierw jednak przypomnę takie nazwy z pozostałych obszarów pruskich:

1. Kurkowa – 1350 r. *Kurkow*, 1507 r. *Kurkaw*, *Kurken*, *Kurkau* – okolice Nidzicy⁵¹,
2. Kurkowo – *Kurkenfeld* – okolice Gierdaw⁵²,
3. Kurkówko – *Kurkowen*, *Kurkowken* – okolice Gierdaw⁵³,
4. Kurklawki – *Korklack*, *Kurkelawke* – okolice Gierdaw⁵⁴,
5. Korkynne (1419) – okolice Świętomiejsca⁵⁵; poświadczona legenda o kulcie Kurko, potem klasztor pod wezwaniem maryjnym⁵⁶,
6. Kurken – młyn koło Dobrego Miasta⁵⁷.

Należy również wskazać miejsca, które nie mają nazw związanych z Kurko, ale kultu tej bogini można domyślać się na podstawie innych danych:

7. kapliczka o nazwie Lipy (położona w gaju lipowym) w okolicach Lubawy; za Krzyżaków miejsce kultu Matki Boskiej, tzw. Lipskiej, do którego nawet poganie odbywali obrzędowe pielgrzymki (pogranicze sasińsko-pomezzańskie)⁵⁸,
8. Święta Lipka koło Kętrzyna (pogranicze Małej i Wielkiej Barcji) – już w XV w.

⁴⁸ W. Szafranski, *Religia Bałtów...*, s. 436.

⁴⁹ Por. H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1, Wilno 1931, s. 153.

⁵⁰ O granicach plemienia Galindów zob. H. Łowmiański, *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej, w: Litvano-Slavica Posnaniensa. Studia Historica*, t. 1, Poznań 1985, s. 18 i n., oraz *Mapa podziału politycznego krajów bałtyckich w epoce plemiennej (XIII w.)*, ibidem, s. 96–97.

⁵¹ G. Gerullis, *Die altpreussischen Ortsnamen*, Berlin–Leipzig 1922, s. 76; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 4, Warszawa 1883, s. 895 (dalej: SGKP); *Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu*, red. W. Korycka, Olsztyn 1966, s. 150.

⁵² G. Leyding-Mielecki, *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, cz. 1, Olsztyn 1947, s. 23; A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987, s. 80; SGKP, s. 895.

⁵³ G. Leyding-Mielecki, op. cit., s. 23; A. Pospiszylowa, op. cit., s. 80; SGKP, s. 895.

⁵⁴ G. Leyding-Mielecki, op. cit., s. 23; A. Pospiszylowa, op. cit., s. 80.

⁵⁵ G. Gerullis, op. cit., s. 70.

⁵⁶ J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 9.

⁵⁷ CDW II 78; por. A. Pospiszylowa, op. cit., s. 84; SGKP, s. 894.

⁵⁸ J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 9.

ważne miejsce kultu maryjnego, leżące w puszczy Krakotin⁵⁹; nazwa miejscowości sugeruje położenie wśród lip,

9. brzeg Zalewu Wiślańskiego między Tolkmickiem a Fromborkiem – był tutaj kamień (jeszcze raz kamień w powiązaniu z Kurko), na którym Prusowie ofiarowali Kurko pierwsze złowione ryby⁶⁰,
10. ośrodek kultowy w Gronkowie i Pierzchałach (po obu brzegach Pasłęki), na miejscu którego zbudowano kościoły św. Jerzego i Marii Panny oraz św. Małgorzaty (sąsiedztwo kultu żeńskiego i męskiego?)⁶¹.

Na terytorium Galindii pozostało także wiele nazw, pochodzenie których należy łączyć z imieniem Kurko i najprawdopodobniej z miejscem jej kultu:

1. najbardziej charakterystyczne to miejscowość Kurki koło Olsztynka na pograniczu sasińsko-galindzkim⁶². Określane też jako *Kurkos-sadele* (*Kurkesadel*), tzn. „siedziba Kurko”⁶³. Miejscowość leży w pobliżu jeziora o nazwie Święte⁶⁴, którego nazwę Maria Biolik wyprowadza jeszcze z okresu pruskiego⁶⁵. Niedaleko znajduje się miejscowość Lipowo Kurkowskie, co wskazuje na ówczesną obecność lipy na tym terenie⁶⁶. Nad Marózką położony jest tzw. Kurecki Młyn. Stanowi to jeszcze jeden dowód na związek tych nazw z boginią Kurko; przecież była ona związana z obrzędami żniwnymi⁶⁷. Teren w okolicach Kurek jest bardzo ciekawy geograficznie i raczej trudno dostępny. Tutaj Marózka wpada do Łyny, wokół dużo jezior: Maróz, Pluszne, Łańskie, Kiernoz Wielki i Mały, Klimut czy wspomniane Święte. Okolice w większości pokryte są lasami, tak było zapewne w średniowieczu⁶⁸. Zachowało się wiele nazw wodnych pochodzenia pruskiego, oznaczających bagna, mokre miejsca, gęstwiny, błotniste miejsca (Maróz, Kiernoz, Klimut, Sarąg)⁶⁹,
2. miejsce nad jeziorem Korek (obecnie nie znane), położone 2 km na północny zachód od wsi Wilimy⁷⁰. Nazwa jeziora również od miejsca kultu

⁵⁹ Ibidem, s. 10.

⁶⁰ Ibidem, s. 11.

⁶¹ Ibidem.

⁶² J.F. Endersch, *Tabula geographica Episcopatum Warmiensem in Prussia exhibens*, mapa z 1755 r. (dalej: EM), reprodukcja w KMW, 1972, nr 4; ponadto zob. SGKP, s. 894; G. Leyding-Mielecki, op. cit., s. 76; A. Pospiszylowa, op. cit., s. 80.

⁶³ G. Gerullis, op. cit., s. 77; J. Powierski, *Bogini Kurko...*, s. 11; R. Wenskus, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmariningen 1986, s. 306.

⁶⁴ PrU IV 667, s. 601 „des sehe Swentin genent”, oraz CDW IV 258, s. 292.

⁶⁵ M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987, s. 227.

⁶⁶ Dużo lipy rośnie w tej okolicy do dziś, choć nie tworzy zwartych kompleksów leśnych.

⁶⁷ A. Pospiszylowa, op. cit., s. 84, zauważyła związek nazwy z bazą *kurk* z nazwami odnoszącymi się do nazw młynów i osad nawodnych.

⁶⁸ Por. F. Mager, *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsfraum*, Köln 1960, s. 25–28, oraz mapa 1 (*Waldverbreitung in Altpreussen um 1280*), gdzie kompleksy leśne występujące w pobliżu wszystkich wymienionych tutaj nazw związanych z Kurko. Tam też o składzie lasów i dużym udziale lipy w drzewostanie.

⁶⁹ M. Biolik, op. cit., s. 99, 107, 142, 200.

⁷⁰ A. Pospiszylowa, op. cit., s. 84; G. Gerullis, op. cit., s. 70; *Biskupiec. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1969, s. 20.

- Kurko. Wzmianka o tym miejscu już w 1339 r. (*Korken*)⁷¹, a pod rokiem 1365 wzmianka „*Betsau sita versus Kurken*”⁷²; w pobliżu przebiegała granica z Barcją. Teren urozmaicony: dwie rzeczki – Wipsówka i Biesówka, jeziora – Gołek, Zerbuń, Dadaj, lasy – w średniowieczu nosiły nazwę Laukmedian⁷³,
3. Kurken, Kurkowo⁷⁴ nad południowo-zachodnim brzegiem jeziora Dadaj, mylnie utożsamiane ze wsią Sząflis (*Schoenflies* – Dadaj), położone było jednak bardziej na południe od tej miejscowości. Prawdopodobnie wzmianka w źródłach już w 1346 r.⁷⁵, pewnie z lat 1755 i z około 1790⁷⁶. Ukształtowanie terenu podobne jak w okolicach jeziora Korek (oddalone od siebie o około 10 km). Ślady umocnień pruskich nad jeziorem Dadaj i w miejscowości Ramsowo,
  4. młyn w Ludwikowie na kolonii wsi Kruzy. Nazwa w niemieckiej formie *Kurken* znana była tylko starszym mieszkańcom wsi⁷⁷; był to obszar pograniczny Galindii z Barcją. W okolicy znajdują się: Jezioro Luterskie i Tejstymy; ma tu swe źródło Pisa, dopływ Łyny; duże obszary leśne⁷⁸ (obecnie „Dębowo” i „Bukowy”),
  5. wyspa Kurka na jeziorze Mamry, wcześniej o nazwie *Witfong Insel* lub ludowej Litfąg (1930)⁷⁹. W pobliżu musiała być miejscowość Kurki, wymieniona w 1828 r., należąca do klucza majątków podległych Sztynortowi⁸⁰. Ponadto pobliska odnoga Mamr nosi nazwę Święcayny, która wywodzi się od pruskiej nazwy *Swynteseyte*, oznaczającej święte zagłębienie⁸¹; obszar przygraniczny Galindii z Jacwiegami i Nadrowami. Wyspa położona jest między jeziorami Mamry i Kirsajty. Wokół liczne lasy, również nazwy związane z lipą: Lipowa Góra, Lipowy Ostrów, Lipowo⁸², poświadczające obecność lipy w dawnych lasach porastających okolice. Nad jeziorem Kisajno nazwa związana z innym bóstwem pogańskim – Perkunem (miejscowość Pierkunowo)⁸³. Było to być może centrum kultu większej liczby bóstw pogańskich.

⁷¹ G. Gerullis, op. cit., s. 70.

⁷² CDW II 386, s. 399.

⁷³ F. Mager, op. cit., mapa I; por. również EM.

⁷⁴ A. Pospiszylowa, op. cit., s. 84; G. Leyding-Mielecki, op. cit., s. 72.

⁷⁵ Za SGKP, s. 894.

⁷⁶ EM oraz Schrötter, *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch Litauen und Westpreussen nebst Netzedistrict*, Berlin 1803–1810, sporządzona około 1790.

⁷⁷ A. Pospiszylowa, op. cit., s. 84.

⁷⁸ EM.

⁷⁹ G. Leyding-Mielecki, *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego, cz. 2: Nazwy fizjograficzne (zlokalizowane)*, Poznań 1959, s. 381; A. Wakar, B. Wilamowski, *Węgorzewo. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1968, s. 15 i 282.

⁸⁰ Ibidem, s. 153.

⁸¹ PrU III 1, s. 287, dokument z lat 1335–1341, objaśnienie nazwy za L. Zabrocki, *Nazewnictwo*, w: *Warmia i Mazury*, cz. 1, red. S. Zajchowska, M. Kielczewska-Zaleska, Poznań 1953, s. 267.

⁸² A. Wakar, B. Wilamowski, op. cit., s. 287; *Giżycko. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1983.

⁸³ *Wierzenia dawnych Prusów*, Warmia i Mazury, 1958, s. 25. Perkun był czczony przede wszystkim na Litwie, ale w Prusach mógł być też znany, o czym świadczą nazwy miejscowe, por. M. Biskup, G. Labuda, op. cit., s. 65; Ł. Okulicz-Kozaryn, op. cit., s. 230.

Istnieją też nazwy niepewnego pochodzenia, które można jednak łączyć z boginią Kurko:

6. Kurówko – dzisiaj Sadłowo⁸⁴ na północ od Biskupca(?). Na południe od tej miejscowości leży wieś Lipowo, której nazwa wskazuje na lasy lipowe, rosnące kiedyś w tej okolicy. Wieś Sadłowo wspomniana w źródłach już około 1400 r.⁸⁵, pod rokiem 1426 następująca wzmianka „villarum nostrum Sad-del”⁸⁶. Nazwa wsi przypomina określenie wsi Kurkossadele koło Olsztynka. Człon *Sadele* oznaczał siedzibę tej bogini⁸⁷. Wydaje się, że w tym wypadku również oznaczało siedzibę tej bogini, co potwierdza inna nazwa tej miejscowości – Kurówko; w pobliżu przebiegała granica z Barcją. Miejscowość położona w lesie, leśniczówka. Niedaleko przepływa Dymier oraz jego dopływ, rzeka Czerwonka oraz jeziora Węgój i Stryjewskie,
7. od Kurko wywodzono nazwę miejscowości Kurówko nad jeziorem Buwełno⁸⁸. Bardziej prawdopodobne jest pochodzenie tej nazwy od założyciela tego majątku Kurowskiego⁸⁹,
8. od Kurko starano się również wyprowadzić nazwę Gurkeln, dzisiaj Górkło koło Giżycka⁹⁰. W historiografii używano niekiedy imienia bogini w formie Gurcho⁹¹. Na mapie Narońskiego miejscowość występuje jako Gurklen⁹², położona nad jeziorem o tej samej nazwie. Lasy u Narońskiego na północy i południu od tej miejscowości (1663 r.), w pobliżu są bagna (Zielone i Nietlice). Nasuwają się następujące spostrzeżenia:
  - wszystkie wymienione miejsca kultu Kurko położone są w zróżnicowanych geograficznie warunkach (woda, lasy, teren trudno dostępny),
  - w pobliżu większości tych miejsc znajdują się również nazwy związane z lipą, poświadczające obecność lipy w drzewostanie tych terenów,
  - brak bliższych związków z późniejszym kultem maryjnym, jak to miało miejsce w innych rejonach Prus, można wytłumaczyć dość późnym zainteresowaniem się Krzyżaków Galindią i praktycznie lekceważeniem akcji chryścianizacyjnej na terytorium tego plemienia⁹³,

⁸⁴ G. Leyding-Mielecki, *Słownik nazw...*, cz. 1, s. 98.

⁸⁵ A. Pospiszylowa, op. cit., s. 135.

⁸⁶ CDW IV 94, s. 150.

⁸⁷ Wyraz *sadele*, lit. *sodele* oznacza 'osada, wieś' por. A. Pospiszylowa, op. cit., s. 135.

⁸⁸ *Wierzenia dawnych Prusów...*, s. 25.

⁸⁹ *Giżycko...*, s. 249.

⁹⁰ M. Mechow, *Preussische Namenreste in Masuren*, *Altpreussische Geschlechterkunde*, Neue Folge, 1987, Jg. 35, Bd. 17, s. 177.

⁹¹ Por. przyp. 6.

⁹² Jako Gurkeln nazwę podaje W. Kętrzyński, *Nazwy miejscowe polskie Prus zachodnich, wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*, Lwów 1879, s. 176. Tenże jednak w pracy *O ludności polskiej w Prusach niegdyś krzyżackich* (Lwów 1882) podaje formę Gurklen (s. 475). Warto podkreślić występowanie innych nazw tego typu na terytorium Galindii, np. Gurken (Górki) w piskim, Gurken (Górki) w szczycieńskim czy Görkendorf w kętrzyńskim, por. *Nazwy*, s. 147, 207, 213.

⁹³ M. Pollakówna, *Zanik ludności pruskiej*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1, s. 200.

- oddalenie tych punktów od większych ośrodków obronnych Galindów,
- położenie miejsc kultu na pograniczu Galindii, podobnie w kilku przypadkach na pozostałym terytorium Prus.

Fakt istnienia tych nazw, związanych z kultem Kurko, oraz inne dane świadczące o roli kobiet w Galindii, zdają się potwierdzać tezę, że kult ten był głównym kultem Galindii, a przynajmniej jednym z ważniejszych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Codex Diplomaticus Warmienseis*, t. 1, wyd. P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860.
 Dusburg III, s. 52 i n., w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, t. 1, Leipzig 1861.
Erasmii Stellae Libonothani De Borussiae antiquitatibus libri duo, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. 4, Leipzig 1870.
 Mannhardt Wilhelm, *Roggenwolf und Roggenhunt*, Danzig 1865.
 – *Die Korndämonen. Beitrag zur Germanischen Sittenkunde*, Berlin 1868.
 Mierzyński Antoni, *Źródła do mytologii litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku*, Warszawa 1892.
 W. Pierson, *Gottesidee und Cultus bei den alten Preussen. Ein Beitrag zur vergleichenden Sprachforschung*, Berlin 1870.
Preussische Urkundenbuch, t. 1, Königsberg 1882, nr 218.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Wałowski, t. 4, Warszawa 1883.
 Strykowski Maciej, *Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszytkiej Rusi*, Królewiec 1582.

Opracowania

- Antoniewicz Jerzy, *Nieznaną „baba kamienna” z pruskiego terytorium plemiennego*, w: *Sprawozdania P.M.A.*, 1950, t. 3.
 – *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 1: *Pomorze średniowieczne*, Warszawa 1958.
 Biolik Maria, *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987.
 Biskup Marian, Labuda Gerard, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk 1986.
 Brückner Aleksander, *Mitologia słowiańska*, Kraków 1918.
 – *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Olsztyn 1984.
 Bujak Franciszek, *Dwa bóstwa prusko-litewskie „Kurche” i „Okkopirinus”*, Lwów 1924.
 Büga Kazimieras, *Rinkiniai raštai*, t. 1, Wilnius 1958.
 Bystron Jan Stanisław, *Zwyczaje żniwarskie w Polsce*, Kraków 1916.
 Dworzaczkowa Jolanta, *Kronika pruska Szymona Grunaua jako źródło historyczne*, *Studia Źródłoznawcze*, 1958, t. 2.
Działdowo. Z dziejów miasta i powiatu, red. W. Korycka, Olsztyn 1966.
 Eliade Mircea, *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966.
 Endersch Jan Fryderyk, *Tabula geographica Episcopatum Warmiensem in Prussia exhibens*, mapa z 1755 r., reprodukcja w KMW, 1972.
 Fischer Adam, *Etnografia dawnych Prusów*, Gdynia 1937.
 Fraenkel Ernst, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Bd. 1, Göttingen 1962.
 Gerullis Georg, *Die altpreussischen Ortsnamen*, Berlin–Leipzig 1922.
 Głosik Jerzy, *W kręgu Światowita*, Warszawa 1979.
 Grunau Szymon, *Preussische Chronik*, wyd. M. Perblach, t. 3, Leipzig 1896.
 Hartknoch Krzysztof, *Alt und Neue Preussen*, Frankfurt 1684.
 Iwanow Waczesław W., Toporow Władimir N., *Baltijskaja mifologija*, w: *Mify Narodow Mira*, vol. 1, Moskwa 1980.
 – *Mify Narodow Mira*, vol. 2, Moskwa 1982.

- Kętrzyński Wojciech, *Nazwy miejscowe polskie Prus zachodnich, wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*, Lwów 1879.
- *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882.
- Krollman Christian, *Das Religionswesen der alten Preussen*, Altpreustoschie Forschungen, 1927.
- Leyding-Mielecki Gustaw, *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, cz. 1, Olsztyn 1947.
- *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, cz. 2: *Nazwy fizjograficzne (zlokalizowane)*, Poznań 1959.
- Łowmiański Henryk, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1, Wilno 1931.
- *Początki Polski*, t. 2, Warszawa 1964.
  - *Elementy indoeuropejskie w religii Baltów*, w: *Ars Historica*, Poznań 1976.
  - *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa 1979.
  - *Geografia polityczna Baltów w dobie plemiennej*, w: *Lituano-Slavica Posnaniensa. Studia Historica*, t. 1, Poznań 1985.
  - *Prusy pogańskie*, w: *Prusy – Litwa – Krzyżacy*, Warszawa 1989.
- Mager Friedrich, *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsfraum*, Köln 1960.
- Małym słowniku kultury dawnych Słowian*, Warszawa 1988.
- M. Mechow, *Preussische Namenreste in Masuren*, Altpreussische Geschlechterkunde, Neue Folge, 1987.
- Murinius Marcin, *Kronika mistrzów pruskich*, oprac. Z. Nowak, Olsztyn 1989.
- Odoj Romuald, *Wyniki badań grodziska z VI–VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno a problemy kultury mazurskiej*, *Rocznik Olsztyński*, 1968, t. 7.
- Okulicz Jerzy, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław 1973.
- *Osadnictwo ziem pruskich od czasów najdawniejszych do XII wieku*, w: *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. 1, Warszawa 1981.
- Okulicz-Kozaryn Lucja, *Życie codzienne Prusów i Jaćwiegów w wiekach średnich (IX–XIII w.)*, Warszawa 1983.
- Otello Ryszard, *Obchody żniwne na Mazurach*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1978, nr 2.
- Pospiszylowa Anna, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987.
- Powierski Jan, *Bogini Kurko i niektóre aspekty społeczno-gospodarcze wierzeń pruskich*, *Prace Komisji Historii w Bydgoszczy*, 1975, t. 16.
- *Z badań nad mitologią balto-słowiańską*, *Slavia Antiqua*, 1977.
  - *Wznowiony Brückner*, *KMW*, 1980, nr 4.
- Suchocki Jerzy, *Mitologia bałtyjska*, Warszawa 1991.
- Szafranski Włodzimierz, *Ze studiów nad wierzeniami Baltów*, *Acta Baltico-Slavica*, 1969, t. 6.
- *Religia Baltów*, w: *Zarys dziejów religii*, Warszawa 1986.
- Tyszkiewicz Jan, *Tatarzyna Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- Wakar Andrzej, Wilamowski Bohdan, *Węgorzewo. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1968.
- Wenskus Reinhard, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmaringen 1986.
- Wierzenia dawnych Prusów*, Warmia i Mazury, 1958.
- Zabrocki Ludwik, *Nazewnictwo*, w: *Warmia i Mazury*, cz. 1, red. S. Zajchowska, M. Kiełczewska-Zaleska, Poznań 1953.